

СЕНСОРНЕ ВИХОВАННЯ: СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА

Вікторія Чорна

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

Стаття містить категоріальний аналіз поняття «сенсорне виховання» в двох аспектах: психологічному (процеси сприйняття) і педагогічному (цілеспрямовані впливи на процес сприйняття). Основними взаємопов'язаними складниками чуттєвої системи людини визнані відчуття, сприйняття та уявлення. Спираючись на дослідження Л. Венгера, А. Запорожця, А. Усової та ін., автор статті звертає увагу на вікові особливості вдосконалення чуттєвої сфери дітей молодшого шкільного віку. Також у роботі подається тлумачення процесу виховання різними педагогами (С. Гончаренко, С. Максимюк, О. Рудницька, М. Фицула, В. Ягупов) і обґрунтовуються компоненти сенсорного виховання: цільовий (загальна мета; часткові завдання), змістовий (знання сенсорних еталонів; опанування способів обстеження), процесуальний (методи; форми; засоби) і результативний (сформовані сенсорні вміння).

Ключові слова:

сприйняття, виховання, сенсорне виховання, уявлення, відчуття.

Аннотация:

Черная Виктория. Сенсорное воспитание: сущность и структура.

Статья содержит категориальный анализ понятия «сенсорное воспитание» в двух аспектах: психологическом (процессы восприятия) и педагогическом (целенаправленные воздействия на процесс восприятия). Основными взаимосвязанными составляющими чувственной системы человека определены ощущение, восприятие и представление. Опираясь на исследование Л. Венгера, А. Запорожца, А. Усовой и др., автор статьи обращает внимание на возрастные особенности совершенствования чувственной сферы детей младшего школьного возраста. Также в работе содержится толкование процесса воспитания разными педагогами (С. Гончаренко, С. Максимюк, А. Рудницкая, Н. Фицула, В. Ягупов) и обосновываются компоненты сенсорного воспитания – целевой (общая цель; частичные задачи), содержательный (знание сенсорных эталонов; овладение способами обследования), процессуальный (методы, формы, средства) и результативный (сформированные сенсорные умения).

Ключевые слова:

восприятие, воспитание, сенсорное воспитание, представления, чувства.

Resume:

Chorna Viktoria. Sensory education: foundations and structure.

The article reveals psychological and pedagogical aspects of sensory education. The paper offers categorical analysis of the concept "sensory education" in two aspects - psychological (perceptual processes) and pedagogical (targeted impact on the process of perception). The main interrelated components of human sensory systems are sensation, perception, and representation. Based on the study by L. Wenger, A. Zaporozhets', O. Usova and others the author draws attention to the age-specific improvement of the sensual sphere in primary school children. The paper also provides the interpretation of the process of education by different teachers (S. Goncharenko, S. Maksimyuk, A. Rudnitskaya, N. Fitsula, V. Yagupov) and determines the components of sensory education – target-oriented (general purpose; partial problems), informative (knowledge of sensory standards; acquirement of the means of the survey), processual (methods, forms, resources) and effective (developed sensory skills).

Key words:

perception, education, sensory education, views, feelings.

Постановка проблеми. Модернізація загальної середньої освіти в контексті національних потреб і тенденцій глобалізації суспільства належить до пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку України. Початкова школа, будучи невіддільною ланкою безперервної освіти, орієнтована на створення оптимальних умов для оволодіння ключовими компетентностями, які обов'язково передбачають загальний психічний, зокрема сенсорний, розвиток учнів. На досягнення цієї мети освітян спрямовують закони України «Про освіту» (1996, 2006), «Про загальну середню освіту» (1999, 2010), «Державний стандарт початкової загальної освіти» (2011), «Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 1–4 класи» (2012). Для осмислення, усвідомлення та проектування сучасних завдань удосконалення чуттєвої сфери особистості в молодшому шкільному віці, на нашу думку, необхідно уточнити сутність психолого-педагогічного аспекту поняття «сенсорне виховання» загалом і «сенсорне виховання учнів школи I ступеня» зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сенсорне виховання як психолого-педагогічну категорію у своїх працях розглядали І. Барбашова, О. Власова, А. Маклаков, С. Максименко, О. Савченко, О. Скрипченко та ін.

Формулювання цілей статті. Мета статті – з'ясувати психолого-педагогічну структуру сенсорного виховання як явища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що сенсорну систему людини (від лат. Sensus – відчуття) утворюють відчуття, сприйняття й уявлення. Відчуття науковці характеризують як «психічний процес, що полягає у відображенні мозком властивостей предметів і явищ об'єктивного світу, а також станів організму за умов безпосереднього впливу подразників на відповідні органи чуття» [1, с. 109]. За місцем розташування рецепторів, відчуття поділяють на екстерорецептивні (відображення зовнішніх властивостей об'єкта дійсності – зорові, слухові, дотикові, нюхові, смакові), інтерорецептивні (відчуття стану організму – біль, рівновага, рух) і пропріорецептивні (м'язово-рухові відчуття); їх властивостями є чутливість (зв'язок між силою дії подразника на рецептор і потужністю відчуттів), адаптація (корегування порогу чутливості залежно від часу дії подразника на аналізатор), контраст (збільшення можливостей одних органів чуттів за умови ізолювання інших), сенсibiliзація (підвищення чутливості рецептора внаслідок збудження певного відділу головного мозку, що виникає під час дії об'єкта дійсності на інший аналізатор), синестезія

(виникнення під впливом одного подразника відчуттів, характерних для іншого аналізатора), послідовні образи (наявність образу предмета дійсності після припинення його впливу на певні аналізатори) [8].

Сприйняття вчені тлумачать як психічний процес відображення в мозку людини предметів і явищ загалом, у сукупності всіх їх якостей і властивостей при безпосередній дії на органи чуття [7, с. 156]. У психології чітко визначено фізіологічні основи, види, властивості, закономірності розвитку сприйняття, його зв'язок з іншими психічними процесами. Так, фізіологічною основою сприйняття дослідники вважають дію зовнішніх подразників на нервові закінчення, що спричинює збудження, яке передається у нервові центри, а звідти до кори головного мозку, у її проєкційні зони (кожна пов'язана з окремим аналізатором – оком, вухом, шкірою, ротом, носом), де і формується чуттєва інформація. Нервові зв'язки, що є основою перцепції, бувають двох видів – у межах одного аналізатора (зовнішній подразник впливає лише на один орган чуття) і міжаналізаторні (властивості об'єкта сприйняття визначаються кількома відчуттями). Під час дії на ті чи інші органи перцепції предметів навколишньої дійсності у дитини формуються умовні рефлекси, завдяки яким у свідомості виникають об'єктивні образи предметів дійсності.

Види сприйняття визначаються за провідним аналізатором (зорове, слухове, дотикове, нюхове, смакове, кінестетичне, больове та ін.) і формами існування матерії (сприйняття простору, часу, руху), а його тип – залежно від індивідуальних особливостей людини: синтетичне (виокремлення загальних зовнішніх деталей без глибокого аналізу якостей об'єкта), аналітичне (звернення уваги на складники цілого, їх особливості), описове (засвоєння лише фактичних властивостей об'єкта дійсності, без з'ясування його суті), пояснювальне (пояснення інформації, отриманої через органи перцепції внаслідок впливу на них певних подразників), об'єктивне (чітке відображення дійсності) і суб'єктивне (схильність до трансформації навколишнього середовища) [6, с. 87]. Серед властивостей сприйняття фахівці виділяють апперцепцію (залежність відчуттів від минулого досвіду особистості), цілісність (сприйняття об'єкта дійсності не як сукупності складників, а як цілого), константність (відбиття зовнішніх характеристик предмета незалежно від умов сприйняття), осмисленість (спроможність висловити результати перцепції словом-поняттям), вибірковість (виділення необхідних предметів за певною ознакою), предметність (відображення лише реального предмета); структурність (віддзеркалення взаємозв'язку між складниками об'єкта), узагальненість (сприйняття одиничних об'єктів як особливого прояву загаль-

ного), мінливість (змінення перцепції залежно від перетворення навколишньої дійсності), активність (цілеспрямоване виконання орієнтовних дій для формування образу предмета) та ін.

Розвиток сприйняття розглядається в науці як опанування дітьми складними видами перцептивних дій, які полягають у зіставленні якостей предметів із засвоєними системами сенсорних еталонів (Л. Венгер, Н. Ветлугіна, Д. Ельконін, О. Запорожець, В. Зінченко, А. Рузьська, М. Под'яков, Н. Сакуліна, О. Усова та ін.). Установлено, що оволодіння перцептивними діями здійснюється шляхом засвоєння зовнішньорухових форм обстеження властивостей об'єктів із застосуванням матеріальних еталонів і подальшої їх інтеріоризації, у процесі якої реальні маніпуляції з об'єктами замінюються все більш згорнутими рухами рецепторних органів-аналізаторів, а матеріальні еталони – еталонними уявленнями. Доведено також, що оптимальні умови для формування перцептивних дій забезпечує цілеспрямоване сенсорне виховання, організація різних видів продуктивної діяльності дитини, що висуває перед сприйняттям нові завдання і створює умови для засвоєння вихідних форм обстеження дійсності [3, с. 544–545]. Важливим є питання взаємозв'язку перцепції з іншими психічними процесами – мисленням (використання аналізу, синтезу й узагальнення якостей об'єкта для кращого усвідомлення його характеристик), мовою (уміння виражати словами інформацію, отриману через органи чуття), емоціями (виникнення певного ставлення до об'єктів оточення), волею (спеціальна організація діяльності з обстеження предметів і явищ дійсності). Щодо вікових особливостей сприйняття, то в дослідженнях П. Гальперіна, О. Запорожця, Г. Костюка, О. Скрипченко та ін. установлено, що в молодших школярів, порівняно з дітьми дошкільного віку, рівень перцепції значно підвищується: об'єкт дійсності сприймається як ціле, учні починають визначати взаємозв'язок між складниками цілого; має місце позитивна динаміка в розвитку слухання як одного з ключових видів навчальної діяльності (уміння вичленовувати окремі звуки, слова, речення з мовного потоку); трансформується ставлення до об'єктів сприйняття (розвиток естетичного смаку в контексті формування чуттєвої сфери особистості); удосконалюється дрібна моторика, що має важливе значення для відображення форми цілого на письмі, у процесі малювання, ліплення, моделювання, вирізування [5]. Проте, за свідченнями фахівців (П. Гальперін, С. Коробко, Г. Костюк, В. Котирло, І. Школьна та ін.), сприйняття молодших учнів характеризується слабкою диференціацією (невміння цілеспрямовано аналізувати предмети навколишньої дійсності, класифікувати їх за суттєвими ознаками), ситуативністю (визначення зовнішніх характерис-

тик предмета лише в момент безпосереднього впливу на органи чуття), емоційністю (супроводження перцептивних процесів особливим ставленням – подобається, приємно, гарно і т. д.). Відчуття і сприйняття є підґрунтям для виникнення уявлень – більш складної форми чуттєвого відображення. Під уявленням розуміють образ конкретного об'єкта навколишньої дійсності, що діяв раніше на органи чуття [4, с. 33]. Уявленням властива узагальненість, тобто їм притаманні не лише конкретні особливі риси одного об'єкта, але і якості, характерні для цілої групи предметів. Уявлення пов'язані з образами пам'яті, тому психологічним механізмом їх утворення є асоціації – процес встановлення зв'язку між схожими образами предметів навколишньої дійсності. Асоціації розрізняють за принципом побудови та окремими ознаками: чуттєвий образ може будуватися на суміжності (явища, близькі за просторовим розташуванням), подібності (явища, подібні за змістом чи властивостями) або контрасті з уже наявними чуттєвими образами (явища, протилежні за змістом уявленням). Учені класифікують уявлення за модальністю та ступенем яскравості, чіткості, повно-

ти, стійкості (В. Барабаншиков, О. Винославська, П. Гальперін, О. Запорожець, Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Максименко, О. Скрипченко та ін.). За першою ознакою розрізняють зорові, слухові, дотикові, рухові, смакові та нюхові уявлення, які у процесі утворення чуттєвого образу зазвичай синтезуються; яскравість уявлень залежить від актуальності об'єкта дійсності та передбачає осмислення інформації, аналіз предмета та зарахування його до певної групи чи категорії; чіткість, стійкість і повнота уявлень прямопропорційні часу, що проходить від безпосереднього сприйняття предмета до оперування його образом, який згодом перетвориться на сенсорний еталон. Між схарактеризованими складниками сенсорної системи особистості простежується чіткий взаємозв'язок: сприйняття є поєднанням відчуттів і набутих раніше перцептивних образів, тому саме цей психічний процес доцільно, на нашу думку, вважати основною одиницею чуттєвого розвитку дітей молодшого шкільного віку. Педагогічний складник сенсорного виховання доцільно розглядати на підставі з'ясування сутності категорії «виховання».

Таблиця 1.

Сутність поняття «виховання»

Автори	Визначення поняття «виховання»
С. Гончаренко	Процес цілеспрямованого систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників
В. Ягупов	Процес цілеспрямованої, систематичної, організованої взаємодії вихователя і вихованця, у ході якого відбувається вплив на свідомість, підсвідомість, пізнавальну, емоційно-вольову та мотиваційну сфери вихованця з метою формування у нього наукового світогляду, високих моральних, громадянських, професійних рис для формування його особистості
А. Кузьмінський, В. Омеляненко	Соціально й педагогічно організований процес створення оптимальних умов для формування людини як особистості; вплив вихователя на вихованця з метою формування в нього бажаних соціально-психічних і фізичних якостей
О. Рудницька	Процес впливу на суб'єкт із метою засвоєння ним знань про соціальні норми і цінності, що склалися у суспільстві, їх перетворення на особисті переконання; набуття досвіду, застосування його у власній поведінці
М. Фіцула	Цілеспрямований і організований процес формування особистості
О. Кононко	Усвідомлене та цілеспрямоване зростання людини як особистості відповідно до специфіки цілей, соціальних груп і організацій, у яких воно здійснюється
С. Максимюк	Цілеспрямований вплив, унаслідок якого вихованці засвоюють соціальний досвід. Засвоєння такого досвіду розвиває (формує) особистість у певному напрямі

Наведені визначення свідчать, що в педагогічній літературі поняття «виховання» переважно визначається як процес цілеспрямованого впливу на індивіда з метою формування у нього певних якостей. Суперечливих трактувань цієї категорії нами не виявлено, тому під сенсорним вихованням будемо розуміти цілеспрямоване формування чуттєвої сфери особистості. У педагогіці процес виховання традиційно розглядається в широкому

соціальному, широкому педагогічному, вузькому педагогічному та гранично вузькому педагогічному значеннях [3, с. 87]. Відповідно до цього, сенсорне виховання в широкому соціальному смислі являє собою організацію засвоєння учнями виділених у ході суспільно-історичної практики нормативних значень зовнішніх властивостей (колірив спектра, геометричних форм, музичного звукокоряду, фонетичної системи мови, якостей повер-

хні тощо) і способів їх застосування в обстеженні оточення; у широкому педагогічному значенні – це цілеспрямована перцептивна діяльність школярів, що реалізується загальноосвітніми закладами I ступеня; у вузькому педагогічному смислі – навчально-виховна робота, пов'язана з формуванням у дітей спостережливості; у гранично вузькому – виконання конкретних завдань з обстеження певних якостей об'єктів дійсності. Будучи різновидом педагогічного процесу, сенсорне виховання є свідомо організованою, динамічною взаємодією вчителя і учнів, структурними компонентами якої є мета, завдання, зміст, методи, засоби, організаційні форми та результат [2, с. 253]. Загальна мета сенсорного виховання – передбачуваний результат перцептивного розвитку – полягає в удосконален-

ні в молодших учнів чуттєвих процесів і конкретизується у завданнях із формування окремих видів перцепції – зорової (кольорової, просторової), слухової (фонематичної, музичної), дотикової (просторової, фізико-механічної). Зміст сенсорного виховання охоплює засвоєння сенсорних еталонів і оволодіння способами обстеження зовнішніх характеристик предметів; він відображений у навчальних програмах, чинних підручниках і посібниках. Під методами сенсорного виховання розуміють способи здійснення перцептивної діяльності; найпоширенішими з яких є наочні (демонстрування, ілюстрування, самостійне спостереження), словесні (бесіда, розповідь, пояснення), практичні (вправи, дослідні роботи).

Рис. 1. Структурна модель сенсорного виховання молодших школярів

Організаційні форми сенсорного виховання розглядаються як зовнішнє вираження діяльності сприйняття, що реалізується в установленому порядку й режимі (урок, його структурні елементи, екскурсії тощо). Дидактичні засоби сенсорного виховання – це різноманітні матеріали та знаряддя, що застосовуються з метою підвищення ефективності перцептивної діяльності учнів: слово вчителя, навчально-пізнавальна література (підручники, навчальні й методичні посібники), роздатковий матеріал, наочні засоби (натуральні, зображувальні, символічні), технічні засоби (візуальні, аудіальні, аудіовізуальні), навчальні комплекси на базі ЕОМ тощо. Результатом сенсорного виховання вчені вважають перцептивні вміння – своєрідні

ознайомлювально-розпізнавальні дії з обстеження об'єктів, що розглядаються як компонент загальноосвітньої компетентності учнів. Подамо структурну модель досліджуваного процесу (рис. 1.1).

Висновки. Отже, сенсорне виховання молодших школярів – це система педагогічних впливів, спрямованих на розвиток чуттєвої сфери учнів через формування в них еталонних уявлень про зовнішні властивості предметів і раціональні способи обстеження об'єктів сприйняття. Ця стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми, тому в подальшій роботі доцільно з'ясувати фізіологічні особливості одного з п'яти видів перцепції – зорової, слухової, дотикової, нюхової або смакової.

Список використаних джерел

1. Власова О.І. Основи психології та педагогіки / О.І. Власова, А.А. Марушкевич. – К.: Знання, 2011. – 333 с.
2. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
3. Енциклопедія освіти / [Бех І.Д., Бібік Н.М., Биков В.Ю. та ін.]; гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
4. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силович Костюк. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.
5. Краснощекова Н.В. Развитие ощущений и восприятия у детей от младенчества до младшего школьного возраста : игры, упражнения, тесты / Наталья Валентиновна Краснощекова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – 319 с.
6. Маклаков А.Г. Общая психология / Анатолий Геннадьевич Маклаков. – Спб: Питер, 2006. – 224 с.
7. Максименко С.Д. Загальна психологія / Сергій Дмитрович Максименко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
8. Скрипченко О.В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб./ Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В.– К.: Просвіта, 2001. – 416 с.

Рецензент: Сегеда Н.А. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Чорна Вікторія Володимирівна
 Мелітопольський державний педагогічний
 університет імені Богдана Хмельницького
 вул. Леніна, 20, м. Мелітополь,
 Запорізька обл., 72312, Україна
 doi:10.7905/нвмдпу.v0i10.683

Надійшла до редакції: 06.05.2013 р.

Прийнята до друку: 28.06.2013 р.

References

1. Vlasova, O. I. (2011). *Fundamentals of psychology and pedagogy*. Kyiv: Znannya. [in Ukrainian].
2. Honcharenko, S. U. (1997). *Ukrainian pedagogical dictionary*. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].
3. *Encyclopedia of education*. (2008). In V. H. Kremin'. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
4. Kostyuk, H. S. (1989). *Educational process and psychic development of personality*. Kyiv: Rad. shkola. [in Ukrainian].
5. Krasnoshchekova, N. V. (2007). *Development of sensation and perception in children from infancy to junior school age: games, exercises, tests*. Rostov-on-Don: Feniks. [in Russian].
6. Maklakov, A. G. (2006). *General psychology*. St. Petersburg: Piter. [in Russian].
7. Maksymenko, S. D. (2008). *General psychology*. Kyiv: Centre of study materials. [in Ukrainian].
8. Skrypchenko, O. V. (2001). *Developmental and pedagogical psychology*. Kyiv: Prosvita. [in Ukrainian].